

ENERJÎ

26 Gulan 2018

DEYNÊ NEDÎTBAR

Enerjî, wek pîveke aborî xuya dibe — megawat, fiçî, hevberdana karbondîoksît. Jimar, grafîk, rapor. Lê li paş van jimarên herikîn, deyn, desthilatdarî hene — û ji bo dîtbarkirina van herikîna ji aborînasekî zêdetir hewce ye: hunermend, çalakvan, karîkaturîst, wênekar, rêsam. Welatên ku dewlemend dibin xuya dikin ku îza xwe ya ekolojîk piçûk kirine — hilberîna paqij, polîtîkayên kesk, emisyonên dakeve. Lê deynekî nedîtbar heye: dema vexwarin berdewam dike, hilberîna qirêjê tê hinarîtin coxrafayê din. Ji Çînê tê deyn kirin, tê însandin, wek paqij tê xuya kirin. Ev mekanîzma hîjyena dudo ye — wêne paqij, rastî qirêj.

"Welatên dewlemend dibin xuya dibe ku îza xwe ya ekolojîk daketîne lê di rastiyê de wê dibin welatên din. Vexwarinê berdewam dikin lê hilberîna qirêjê derdixin der."

Ji 1970an ve Tîrkiye, vexwarinê li ser kapasîteya bîyolojîkî nîşan dide — ango ji ya ku xweza dikare ji nû ve hilberîna zêdetir digire. Ev ne hûragahiyek teknîkî ye, rastiyek hebûnî ye: ji axa ku em lê dijîn, em ji ya dide me zêdetir digirin. Îza ekolojîk di şeş kategoriyên de tê pîvandî: çolê, karbon, av, çandinî, daristan, hilberîna masî — her yek qelemek deyna cuda. Li Tîrkiyê depoyên neftê yê ji aliyê aborî ve kêrhatî tune ne — kûrtir in, lêçûn bilindtir, derxistinê ne bi qezenc. Lê ji ber ku ber bi çavkaniyên enerjîyê yê alternatîv ti riyek ciddî tune, girêdana derveyî dimîne, însanên enerjîyê çavkaniya sereke ya valahiya birovi ye. Têgihiştina sermayegirtîya ekolojîk — sermayegirtîyên neteweyî yê ku ne tenê pere, lê windakirina çavkaniyên xwezayî jî hesab dikin — nîşan dide ku çîroka mezinbûnê bi xwarina sermayeyê xwezayê tê vegotin.

Aborînaseke ku li Balikesirê di malbateke karkeran de mezin bûye, ji Aboriya Boğaziçi bo ÎTU — di sîstemekê ku navîna 2.56 ji bo masterê asteng e — ji wir bo doktoraya Marmarayê, ji Erasmûsa Portekîzê bo sala lêkolînê ya li Swêdê dirêj dibe, hîpoteza Kuznetsa Jîngehê dipirsîne: pêşgîniya ku qirêjiya jîngehê pêşî zêde dibe paşê dakeve dema welat mezin dibin — şaş e. Nakeve, tê veguhastin. Herikîna ekolojîk ên di bazirganiya navneteweyî de veşartî, rastiya li paş çîroka mezinbûna paqij e. Di lêkolîna emek jin de jî bi pirsgirêkek avahîyî ya wek hev re rû bi rû tê: derketina jinên perwerdedar ji bazara karî, ne tenê bi perwerde an çandê tê şîrove kirin — kêmasiya sîstematîk a xizmetên lènihêrtinê diyarker e. Subvansyonên sotemeniyên fosîl, riya polîtîkayên iqlîmê digirin — dema subvansyon radibe, koma deramedên herî nizm a civakê herî zêde tê bandor kirin. Li her cî heman dîzayn: emek nedîtbar, deyn nedîtbar, lêçûn nedîtbar.

ZIMANÊ KOMIRÊ

Guherîna iqlîmê têgehek razber e — bala piraniyê girîng nakişîne. Têgih pir mezin e, pir dûr e, pir nediyar e. Lê dema tu dibêji "komir," dema tu wê wek metirsiya tendirûstiyê — qirêjbûna hewa, astîma zarokan, zorîya nefesgirtina pîran, dûman ji bacayên santralê — çarçovekirinê dikî, mirov bertekê nîşan didin. Hewce ye em ji razber bo berbiçav, ji têgihiştina gerdûnî bo santrala li teniştê mala Ali Axa dakevin. Dest pê kirin ji pirsên jiyana rojane yê di nav herêmî de girtî, riya tenê ye ji bo lédana mirovan.

"Dema mijar dibe berbiçav mirov livandin. Li teniştê mala Ali Axa santraleke termîk dê were çêkirin, mirovên li vir dê nexweş bibin — ji wir dest pê dike. Paşê tu dikarî bigihê guherîna iqlîmê jixwe."

Sosyologekî siyasî yê li Stenbolê hatî dinyayê, ji Aboriya Boğaziçi bo doktoraya sosyolojiyê li McGill a Kanadayê dirêj dibe, têkiliyên dewlet-civaka sivil-rantê lê dilêkolîne. Li Zanîngeha Bahçeşehir di Zanista Siyasetê de dixebite. Ji 2008an ve lêkolîn li ser rêxistinên jîngehê — girêdana têkoşîna komirê û mijarên tendirûstiyê, ragihandina guherîna iqlîmê,

dînamîkên mobilîzasyona civaka sîvil. Îmzekirina Peymana Parîsê (2015), ji çalakvanên komirê re çavkaniya legitîmiyê ya nehêvîkirî dide — di sala 2016an de ev referansa hiqûqê navneteweyî, ji bo têkoşîna li herêmê piştgirî peyda dike. Ziwabûna li Konyayê, pelên zeytûnan ên ziwa — ji têgihîştina bi xwe re bêhtir behsa guherîna iqlîmê ji mirovan re dikin. Tirkiye welatekî gelek dewlemend a ekolojîk e — lê kapasîteya wê ya hilweşandina vê dewlemendiyê jî bilind e. Vegotina pêşveçûnî astenga herî mezin a li hember têkoşînê ye.

Di kampanyaya Yeşilyolê de çalakvan di nav çiyayan de dimeşe û hewl dide gel rêxistin bike — lê wek "anarşîst" tê fêmkirin. Pirsgirêka wergerê zanyariyê ev e: kembera di navbera zanyariya teorîk a gerdûnî û pratîka herêmî de, bi niyeta baş nayê girtin. Ji ya berbiçav dest pê kirin, ji jiyana mirovan dest pê kirin — riya din tune ye. Çalakvanên komirê vê fêmkirine: li şûna armancên iqlîmê yên razber, gotina "hewaya taxa te qirêj dibe, zaroka te nexweş dibe," zimanê ku mirovan dilivîne. Pira ji navê kesane heta teoriyê gerdûnî dikare were saz kirin — lê linûyên pirayê divê li herêmê bin. Di sêçoyê dewlet-civaka sîvil-rant de, têkoşîna ekolojîk hertim li kêlekê dimîne — lê dema ji herêmê dest pê dike, ew kêlekêbûn dikare bibe navend.

ZINCÎR

Enerjiya navokî wek çareserê guherîna iqlîmê tê pêşkêş kirin — lê ev şaş e.

"Em nikarin enerjîya navokî bi tena serê wê hilgirin. Divê em di nav zincîra navokî de bifikirin. Ji derxistina ûranyûmê wek madeyek xav heta hilberîna elektrîkê, di dawiyê de heta plutonyumê — ev maden ku gramê wê 4000 dolar e, hemû cihanê li ser tilîya xwe lîst dike."

Çopê radyoaktîv, qirêjbûna germayî, riskên tsunamîyê, bahozan, erdhejên — lîsteya rîskan dirêj e û her madeyek wê rûyê cuda yê felaketê ye. Li Akkuyu, dema asta avê bilind bibe, dibe ku 12 reaktor di bin avê de bimîne. Enerjiya navokî wek pirsgirêkek teknîkî xuya dibe lê siyaseta jeo, tîkiliya hêzê, mijara serweriyê ye.

Aborînasek û sendîkavanek, du salan li Japonyayê jiyaye, di erdheja 1999an de li Parka Aşitiyê ya Hîroşîmayê bûye. Felaketa Fukushîma (2011) jiyana wê guherandiyê — sê caran çûye Fukushîmayê, ber bi lêkolînên navokî ve xelîdaye, dest bi nivîsandinê di Rojnameya Kesk de kiriye. Niha hem xwendekarê doktorayê hem berbajartî yê mastera duyem — li ser sosyolojî û civaka sîvil — koordînatore nukleersiz.org, têkoşînek bi tev demanê. Sînop, Mêrsîn, Îgneada — projeyên santralên navokî yên Tirkiyê, her yek nexşeya rîska cuda. Kampanyaya Karakuşlar Karadenîz — Hûseyîn navê yek ku sê mehan hezar kîlometre kontir dikişîne, bedena xwe diveguherîne çalakiya siyasî. Ev, halê herî sade yê çalakiya estetîk-siyasî ye: beden, peyama, livîn.

Strana Hîroşîmayê ya Nazîm Hîkmet, di zaroktiyê de hatî bihistin — giraniya helbestê piştî dehsalan veguherîye hîssa berpirsiyariya kesane. Çernobîl û Fukushîma wê stranê wek rastiyê li ber çavan kirine. Enerjiya navokî wek çareya iqlîmê tê firotin lê dema hesab li ser zincîra navokî tê kirin — lêçûna jîngehê ya derxistina ûranyumê, vexwarina enerjîyê di pêvajoya kar de, çalakiya radyoaktîf a çop a hezarên salan — hevsengî qet ne paqij derdikeve. Jeopolîtîka plutonyumê, lobiya navneteweyî, nîşan didin ku mijara enerjîyê ne teknîkî, ji bingehe siyasî ye.

JİYÎN BÊ ÇOP HILBERANDIN

Hunermendek li Trabzon-Sürmeneyê hatî dinyayê, zarokti di navbera dibistanê û jiyana çandiniyê derbas bûye, ji alîkariya mamoste li sînifa pêşgotinê heta perwerdeya hunerê li Mîmar Sînan dirêj bûye, vegeyîye gundê xwe — bi tena serê xwe. Wek jin bi tena serê xwe li gund jiyîn, hişyariya jîngehê wek beşek ji jiyana rojane çêkirin — hem tenêbûnek e hem hêz e. Hebûna wê bi xwe ji jinên din re cesaret dide.

"Ez hunerê wek amûrekê di jiyana xwe û li herêma ku ez lê dijîm bikar tînim. Ji bo xizmeta heman sîstema ku ez rexne dikim nedikim, pêşî divê min bi xwe jiyîna bê hilberîna çop bijiya."

Veguherandina çentyên naylonê bo malzemeya hunerî, veguherîna çop bo îfadeyê — mîzîk, performans, wênesazî, pratîkek pir-dîsîplînî. Li gundê xwe çala kana sifrê hatiye veguherandin sahaya depokirina çopê — pêşangeha çalakiyê saz dike, lê ne tenê dixê nasîn, qadek çareserkirina hevpar diafirîne. Komeleya Çamburlu ya Xwezayî Çandî Hunerî tê damezrandin — têkoşîna kolektîf wek rêxistina civaka sîvil, ji çalakiya hunerî ya kesane bihêztir e. Ji sîstemê derketin,

ne tenê hilbijartineke kesane ye; bûyîna mînak, dayîna cesaretê ji yên din re, dibe çavkaniyek hêza kolektîv. Hebûna jinekê bi tena serê xwe ku li gund dijî, jî îmkanan firehtir dike.

RÎTUELA HEFTEYÎ

Karîkaturîstek a 1985an, ji 2006an ve di Penguen û Uykusuz de stûneke hefteyî dixîne — 12 sal e rûtîneke bê pasokirinê. Karîkatura hefteyî, şewazek qeydê ye ku rojeva siyasî bi çanda gelî û çavdêriyên bajêr ve digihîne. Dema ev tê dûberîn kirin, ji bûyîna stûneke kovareke henekê derdikeve, dibe celebek vegotina dîrokê, projeyek qeydkirinê. Format almanak, pêşangeh, salname — ya berbihatî dibe arşîv, henek diveguherîna belgenameya dîrokî.

Ekolojî qadek e ku di rojeva siyasî ya giştî de pir kêr bal dibîne. Lê girêdan dikarin werin sazîkirin: ji siyaseta rojane dest pê kirin û gihîştina enerjîya navokî mumkîn e — jêhatîya karîkaturîstê tam di van derbasbûnan de ye. Di projeya fîlmê Nukleer Alaturkayê de bi derhênerê bi salên 3 zêdetir tê xebitîn — hilberîna dîtbarîkirin û înfografîk, nexşeya felaketên navokî, şertên Akkuyu, topografiya pîşesazî ya komir û navokiyê.

Karakter "Mirovê Sekinî" — çalakiya siyasî bi rêya bedenê — nîşan dide ku dema performans, nivîs û dîtbar tîn gel hev, hêza ragihandinê ya bi temamî cuda derdikeve. Wek peyama bedena ku di kampanyaya Karakuşlarê de kontir dikişîne — livîn beriya peyvan tê. Henek û peyama siyasî bi hev re divê biçin — lê ev hevsengiyek pir zor e. Karîkatura li ser ekolojî kişandin, hewldana anîna mijara herî kêlekîbûyî ya rojevê bo navendê ye. Ji bo berdewamiyê xebata bi dîsîplînê din re ferzbûnek e — karîkaturîst bi tena serê xwe têra nake, hewce ye bi derhênerî, lêkolîner, çalakvanan re hilberîna hevpar were kirin.

CEREYAN

Hunermenda wênesaziyê ya li Riha hatî dinyayê, mastera xwe li New Yorkê li SVA kirî, salan e li ser projeyek li ser av, herikîn û enerjîyê dixebite — rêza Cereyan. Wêneyên kevin ku ji pirtûkfiroşên kevn dîtî, negatîvên malbatên karkeran ku di komxebatekê de li Kampusa Silaharağa hatine keşf kirin — bîr, malzemeyên xav a wênesaziyê ye. Karên yekem ji van keşfên arşîvê hatine.

Ji 2007an ve şeş-heft salên lêkolînê li ser Projeya GAPê: xewna "axê dê bibe behr" ya li Heranê — helbesteke kalekî — û paşê rastiye. Em xwezayê di çarçoveya feydegerî de pêşkêş dikin: em kevir derdixin, em avê dibirin, em vê wek pêşveçûn pîroz dikin. Lê ev ziwabûn li dervayê sînor dibe sedema şer. Sînor hene lê xwezayê ti sînor tune ne — dema bahozek qûm û agir di firsetekê de bo zeviye tîne, ev wêne bûye halê serekî yê projeyê.

Li New Yorkê di rezîdansa Hunera Domesticê de, ji bo çandina fasûlê di nav nivînê de avê ji şûşê damilan tê eyar kirin — hevsengiya zirav a xwezayê ev qas hîs e. Destwerdana me lê pir hov û şaş e. Arkeolojî, jeolojî, Mezopotamya — ji Göbeklitepe heta Bîzansa zû — cihên ku binav dimînin, livînên nifûsê, sermayegirtin û dewrî. Dema pîvana coxraffî mezin dibe sînorê di navbera herêmî û gerdûnî de tarî dibe. Rêza Axaftina Dûberkirinê-Dewrê — ji dewra stêran a Ali Alper bo dewrên ekolojîk — dîsîplînê cuda tîne gel hev. Cereyan — herikîna elektrîkê an herikîna avê an bûyera nehêvîkirî — peyva bi xwe, jêdera projeyê ye. Ji zeviye penbeyê heta bajarên kevn ên di bin avê de mayî, ji livînên nifûsê heta avakirina bendan — her yek kêliya cuda ya heman dewrê ye. Gihîştina zarokan, dîtina ku karê tu dikî digihê — ev zanyariyek e ku di paçeka tê hilanîn lê dixebite ye.

ÎSKELETÊ ÇIYAYÊ

Wênekareke li Enqereyê hatî dinyayê, li Stenbolê mezin bûyî, mêzûna Mîmar Sînan a Hunerên Xweş — ji 2002an ve di bazara hunerê de ye, 10 pêşangehên kesane. Ji 2004an ve rîya ku bi mekanên pîşesazî û kargehên berdayî dest pê kir, li ser mijarên çop û nebûnê hatiye şikilandin — berdayîbûn bi xwe estetîk û rexne ye. Piştî Geziyê 2012, ber bi graffiyên dîwarê ve, paşê ber bi kanên kevirî diçe. Mer mer kanên Carrara li Îtalyayê, ciyên cuda li Tirkîyê — îskeletê çiyayê yê tu dibîne ye, tazî, rûs, êşgir.

"Li kanên mermer îskeletê çiyayê yê tu dibînî — pir cana min diêşîne. Lê divê ez zimanek wênesazî bibînim."

Mesafa di navbera dîmena berê û şikestina niha de, mijara tewalê ye. Rêza "Fill in the Plant": xweza sunî, baxçeyên vertîkal, qadên betonkirî — bi çend qaplên kulîlkan em xwe dixapînin dema bi milyonan dar tîn birîn. Ev makyajê kesk ê sunî çareyek xwexwazî ye.

Gelo xweşbûna tabloyê tê telafîkirina nîşandana wê ya tiştên xirab? Koleksiyonerek dê vî tabloyê bikire û li dîwarê xwe daleqîne û wek tişteke xweş bibîne — lê ma ev peyamê paqij nake? Belkî wisa be. Lê hilbijartina estetîk tişteke ji bîr nake — riyek din ji bo bîranîna diafirîne. Berhema hunerî tê firotin, dikeve koleksiyon, dibe kelek prestîjê — ev nakokî, pirsra ku hunermendê ji xwe re dipirsî ye. Gelo nesneya xweş, rexnê bê fonksiyon dike? Tewîya di navbera estetîzêkirina xwezayê û rexnegirîya wê de hertim tê hîs kirin — lê li şûna ku jê bireve, hilanîna wê dilsozî ye.

PEYVA ALTERNATÎF

Îro li vir peyva alternatîv hatiye hilberandin.

"Ger li dora enerjîyê mirovên bi tevahî cuda hatibûn — bûrokrat, endamên partiyên siyasî, veberhênervan — ji pêşveçûnê ve dê hatiba lêdan, ji serweriya neteweyî ve dê hatiba lêdan. Lê me bi behsa dewran, bi behsa desthilatdariya mirov a li ser xwezayê, peyva alternatîv hilberand."

Li ser vê maseyê zimanek din hatiye axaftin — li şûna "çareya enerjîyê" ya navokî "zincîra navokî," li şûna pêşveçûnê desthilatdarî, li şûna mezinbûnê dewrî. Û guherîna ziman, guherîna nêrînê ye.

Belgekirin, ji armanc-navend bûnê cuda ye — lê ne kêmtir binirx e. Tenê arşîvkirin, danîna rewşê, çêkirina ferqê di nav mirovan de têra dike. Mirov dikare hem çalakvan hem hunermend be — hunermendê ku xwe wek "ez çalakvan im" dibêje heye, yê nabêje jî heye. Ne girîng e tu kîjan ji van pênaseyan hilbijartî, ya tu dikî girîng e. Neditîna xwezayê wek tişteke cuda, bîranîna ku em ji wê parçeyek in — tundkariya li xwezayê tê kirin, li me tê kirin. Divê em vê bîr bînin, divê em xwe hez bikin di bingehê de. Ne ferz e mirov armanc-navend be — carinan tenê hebûnî, şahidîkirin, qeydkirin tê dike.

Heft kes — aborînaseke enerjîyê, sosyologekî siyasî, çalakvanê li dijî navokiyê, hunermenda li gund jiyî, karîkaturîst, hunermenda wênesaziyê, wênekare — ji coxrafayên cuda (Balikesir, Stenbol, Trabzon, Riha, Enqere), ji riyên cuda gihîştin heman mijarê. Her yekê têgihîştina enerjîyê ji ciyek cuda girtiye: enerjîya aborî, siyasî, navokî, jiyânî, ragihandinê, veguherînê, estetîk-etîk. Hesabê deyna ekolojîk, analîza vegotina siyasî, nexşeya rîska felaketa navokî, rîya kolektîv a destwerdana hunerî, qeyda dîrokê ya hefteyî, dîtbarîkirina veguherînê, pirsîna estetîkê — hemû rûyên cuda yên heman pirsê ne. Çiqas dar bi hêdî mezin dibin, ew qas zêdetir enerjî û germayê didin — hêdibûn, kombûn e. Lê ji bo her tiştî bihayek heye. Navokî, komir, santrala elektrîkê — hemû tişteke ji xwezayê digirin, bi hinekî riskê re dispêrin. Ev, veguherîn e.

Enerjî ne pîveke aborî ye — diyardeyek dewrî ye û li hember wê dîroka desthilatdariya mirov disekine. Berdana zimanê sîstemê û derbasbûna bo zimanek din — li şûna pêşveçûnê dewrî, li şûna serweriyê hevseng, li şûna mezinbûnê sermayegirtin — ev çalakiyek siyasî ye. Têgihîştina metabolîzmaya civakî-aborî — em wek civakan çawa hawîrdora xwe rêxistin dikin, navlêdan ji der ve, kar di hundir, derdan ji der ve — ev çarçove, mijara enerjîyê ji pirsgerêke teknîkî dîr dike û dibe pîrsek hebûnî. Û ev pîrs, dema akademîsyen, hunermend û çalakvan li maseyek bê-dîsîplîn tîn gel hev, dikare wek rîzom bê pîrsîn û bi xwe çoxînê. Bîr û dîrok li ser vê maseyê hatin lêkolîn — wêneyên kevin, karîkaturên hefteyî, mayendeyên arkeolojîk, şahidîyên Fukushîmayê. Hemû projeya "ji bîr nekirin" e. Û ji bîr nekirin, çalakiyek siyasî ye ku ji veguherînê kêmtir nîne.